

מרגלית שילה נסיכה או שבויה:
החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914
 חיפה: אוניברסיטת חיפה, זמורה ביתן. תשס"ב. 400 עמודים.

להיסטוריה קול הגמוני של גברים. רוב התיעוד שממנו נשאב הידע ההיסטורי נכתב על-ידי גברים למען גברים. סיפורן של הנשים הומעט ופעמים רבות נעדר מהכתובים משום שהעניין היה נתון בעיקרו לפועלם של הגברים, וכן בשל העובדה שרוב הנשים בהרבה מהחברות לא ידעו קרוא וכתוב והסתפקו במסורות שבעל-פה, שרובן אבדו במשך הדורות.

המטרה המוצהרת של כותבת הספר נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914 היא "לשחזר במידת האפשר את המציאות הנשית במחוז הגבריות" (ע' 19), כשתשומת-לב מיוחדת מוענקת לשיח של הקול הכפול: "הקול הגברי שהופנם על ידי הכותבות והקול הנשי המשמיע את עולמן, לעיתים דוקא מתוך אלם" (ע' 20).

מרגלית שילה מצטרפת בכך לקבוצה מכובדת של חוקרים, ובעיקר חוקרות, שמתמקדים כיום בנושא המגדרי ומכוונים בעיקר להעלאת הפן הנשי הן במחקרים החוזרים ובוחנים את העבר והן במחקרים הבאים לנתח מערכות חברתיות עכשוויות.

נראה שההנחה של החוקרת כי היא יוצאת לשדה-בור שאינו מצמיח תיעוד היוותה גורם מדרבן לחפור, לנבור ולחפש בכל אתר מצוי, ויכול המקורות שהיא נסמכת עליו מרשים ביותר. המחברת הפכה כל אבן בחיפושה, ופרשה את רשתה על פני ימים רבים: פְּתִיבִים תורניים שבאמצעותם היא מעמיקה לתקופות קודמות על-מנת להבין מקורות ועמדות הנוגעים במיקומן של נשים; פסקים והלכות שנקבעו בירושלים בתקופה הנדונה; העיתונות שהתפרסמה בירושלים; אגרות שנשלחו מירושלים והימנה; פרקי זכרונות; כיתובים על-גבי מצבות; ספרי מסעות; וכמובן, היריעה הרחבה של פרסומי המחקר שמלווים את המערך החברתי של ירושלים בפרק-זמן זה. מתוך מסכת עצומה זו, התייעוד שנכתב על-ידי נשים הינו בעיקרו כתבים של נשים ייחודיות: למדניות, יזמיות ופעילות-ציבור. אך אלה נער יספרן.

הגודש הרב של התייעוד מתחלק למעשה בין מה שמובא בגוף הטקסט לבין תוספות שמובאות בנספח של ההערות. בספר ארבע מאות עמודים, מהם מאתיים שישים וארבעה עמודי טקסט, שמונים וחמישה עמודי הערות ועוד שלושים וחמישה עמודים של פירוט ביבליוגרפי מקיף ומרשים. אלה עשויים לשמש מאגר מידע חשוב ביותר לעוסקים בתחום, ותרומתה זו של המחברת מרשימה ביותר.

בדיונה ובניתוחה המחברת פונה לדיסציפלינות נוספות על זו ההיסטורית, בעיקר בתחום של מחקרי המגדר באנתרופולוגיה ובסוציולוגיה. כל אלה בונים מחקר רחב-היקף, הבוחן את מחזור החיים של האישה מלידה ועד מוות בספרות המוסדיות השונות שהיא משולבת בהן: הבית והמשפחה, המערכת הכלכלית, המערכת החינוכית והמישור הציבורי. כמו-כן היא מקדישה פרק לדיון בנשים שגורלן הציבן בשולי החברה: אלמנות, עגונות, זונות והנענות למיסיון.

הקהילה של יהודי ירושלים נבנתה ברובה על-ידי הגירה. למעבר ממקום אחד לאחר

יש מרכיבים חברתיים רבים, החל בעצם ההחלטה להגר (או לגבי אנשי הגולה הבאים לירושלים – לעלות), המשך במסע ובטלטולי הדרך, וכלה בהתיישבות במקום החדש. המחברת מעלה את השאלה אם היענות הנשים לעלייה נבעה מכניעתן לבעליהן או מכמיהתן שלהן לארץ־ישראל. שאלה חשובה זו נותרת למעשה ללא מענה, וריבוי הדוגמות המובאות מאשש את שתי המגמות. אם כך ואם כך, המחברת מדגישה את קיומו של ערך דתי חזק שפיעם בליבותיהן של הנשים, הן בטרם עלייה והן לאחר עלייתן, ואשר היווה גורם מדרבן לעלייה וגורם מסייע לישיבתן בארץ־הקודש בכלל ובירושלים בפרט. ראייה זו של החוויה הדתית מקובלת על המחברת עד כדי כך שאת העלייה־לרגל למקומות הקדושים, נוהג שהיה נפוץ בין נשים, היא רואה כעלייה של התעלות בתוך העלייה לארץ־ישראל, שהינה העלייה המובילה.

עיקר הדיון נסב סביב הנתון העובדתי שהאישה הייתה מנועה למעשה מלהשתתף בספֶרה הציבורית. בית־הכנסת הינו ארגון של גברים, כשלנשים נועד לכל היותר תפקיד סביל של האזנה או תפקידים שוליים בתחזוקה. בתפקידים הפוליטיים־הציבוריים נשאו רק גברים, כשלנשים הותרו לעיתים תחומי סעד וסיוע. מיעוט של נשים עסקו במסחר, בעיקר כחנוניות, או שימשו בתפקידים ייחודיים שהוקצו לנשים: מיילדות, סיוע סוציאלי ותפקידי שירות. הספֶרה הנשית העיקרית הייתה איפוא זו המשפחתית.

המחברת פותחת את הדיון במקומה של האישה במסגרת המשפחה, שהינה "מעין מעבדה שבה נמהלים וניתכים גישותיה ורצונותיה הכמוסים של החברה, ועם זאת היא סוכן שינוי רב חשיבות" (ע' 59). כותרת הספר נגזרת מהצגת השאלה: "האם האישה בחופתה היא נסיכה או שבויה?" (ע' 60). הניתוח המלווה את הצגת השאלה חוזר ומצביע בעליל על מצבה הנחות במשפחה, כאשר כללים נוקשים מכוונים את מעשיה ותפקודיה, החל בקביעת בן־הזוג על־ידי ההורים וכלה במערכת כללים נוקשה המחייבת את האישה לקבל ללא סייג כמעט את מרות בעלה. גם כאשר האישה נרתמת ותורמת לרווחת המשפחה, תחומי עיסוקיה מוגבלים והיא כנועה עדיין לפני סמכותו של בעלה כפרט ושל הגברים שבקהילה ככלל.

הקהילה בירושלים הייתה בנויה ברובה משפחות־משפחות, אך עובדה דמוגרפית מעניינת, שהינה ייחודית אולי לירושלים, היא מספרן הרב של האלמנות – אלה שעלו בגפן, ואלה שהתאלמנו תוך כדי התיישבותן בעיר. לצידן היו גם עגונות רבות שננטשו על־ידי בעליהן. בספר יש סימוכין ותיאורים לגבי חייהן של אותן אלמנות, אך חידת ריבוי האלמנות בירושלים, בעיקר אותן אלמנות שעלו בגפן, נותרה עדיין בלתי־פתורה.

ירושלים לא שקדה על שמריה, ותהליכי קדמה כלכליים והשכלתיים יובאו ומצאו להם אחיזה בה. קמעה קמעה התרחבו תחומי התעסוקה של נשים, והן החלו לזכות גם בטעימה מפירות הלימוד וההשכלה: חלק מבנות ירושלים החלו ללמוד בבתי־ספר, וחלק מבנות העדה הספרדית נעזרו גם במערכת החינוך של המיסיון. נשים הרחיבו את פעילותן הציבורית, בעיקר בתחומי חינוך וסעד, והשתלבו בתהליכי שינוי שחיברו בין היישוב הישן ליישוב החדש.

כאמור, התייעוד בספר רב ועשיר, והוא מתייחס לכל העדות שישבו בירושלים: אשכנזים, ספרדים ועדות המזרח. אך למרות הציון וההבאה של תעודות המאפיינות הבדלים שהתקיימו בין בני העדות השונות, נראה שהניתוח והמסקנות המובאות בעקבותיו מוטים יותר כלפי בני העדות האשכנזיות.

ההתייחסות לכלל הקהילה הירושלמית כאל קהילה דתית הבאה להגשים מעין התעלות שבקדושה – מטרה שגם נשים מזדהות עימה ובהתאם לכך מקבלות את רוע הגזירה של חיי דלות ונחיתות – רואה למעשה פן אחד של הקהילה ומתעלמת מפנים אחרים.

נכון שבירושלים רבו הלומדים והתקיימו בתי־מדרש וישיבות לרוב; נכון גם שבירושלים רבו הבטלנים שמאסו בכל מלאכה וחיו מדמי "החלוקה" – אותה תמיכה כלכלית של יושבי הגולה ביושבי ערי־הקודש בארץ־ישראל; אך לצידם היו גם כאלה שהילת הקדושה לא עטפה אותם. הדחף שהניע עולים רבים להגר לירושלים היה, כבכל הגירה אחרת, גם אישי־משפחתי וכלכלי. נוסף על כך, כבכל קהילה אחרת, גם יושבי ירושלים עסקו במלאכה ובמסחר. אלה הוסיפו לירושלים גם פנים אחרים. זאת ועוד, על רוב בני העדה הספרדית חל איסור לקבל דמי "חלוקה", שכן כספים אלה יוחדו רק לרבנים ולחכמים וכן לתמיכה במשורה לדלת העם. רוב בני הקהילה התפרנסו לכן ממלאכה וממסחר. מכיוון שבחתך הדמוגרפי של יושבי העיר היוו הספרדים רוב, ולקראת סוף התקופה – מחצית, יש לתת את הדעת גם לכך.

גם הנוקשות המתוארת כמאפיינת את חיי המשפחה תואמת פחות את המשפחות הספרדיות. נשים ספרדיות לא הצטוו לגלח את שער ראשן, והאם הספרדייה "דאגה ליפות את הבת מילדותה ולענוד לה תכשיטים" (ע' 99). כמו־כן צוין "שיופי ותרבות הגוף עוררו התעניינות רבה בקרב הספרדיות" (ע' 100), הכלות הספרדיות הציגו את בגדי הנדוניה בפרהסיה, וענידת תכשיטים נעשתה הן לשם נוי והן על־מנת להפגין כבוד ויוקרה. אמירתה של המחברת (אם גם בסוגריים) – "האם ניתן להשוות את תליית התכשיטים המרשרשים לתליית הפעמונים על צווארי הכבשים בעדר? והרי אלה ואלה נועדו לעורר תשומת־לב ולהבטיח את שמירת הרועים עליהן" (ע' 99) – אינה מקובלת עליי.

המחברת עצמה מביאה סימוכין להבדלי גישה בין נשים אשכנזיות לנשים ספרדיות באשר לחיי היומיום המכוונים במידה רבה למלאכות משק־הבית: "האשכנזיה עובדת עבודתה רק לשם שמים, רק לשם מצוה... [ו]רואה במאמציה מעין קרבן לאל... הספרדייה לעומתה, רואה במלאכת הנקיון הנאה צרופה" (ע' 106). שוב, יש להביא בחשבון שהספרדיות היוו במרבית התקופה מחצית מנשות ירושלים ולעיתים אף יותר.

טיבו של התיעוד הקיים, גם אם המחברת מתייחסת אליו בעין ביקורתית, מכתוב מטבע הדברים את התחומים שהספר דן בהם. יש תחומים שהתיעוד לגביהם מועט, ולכן הם נותרים בבחינת ספר החתום. כך, התמונה המתקבלת על מקומה הנחות של האישה בספרה המשפחתית אומרת לכאורה דרשני, אך גם אם מקובל עלינו שמבחינת הנורמות הקובעות התקיימה וקיימת עדיפות למעמדו של הגבר במשפחה, עדיין אנו עומדים תמהים לגבי תפקידה של הווגיות בחיי המשפחה: הקשר האינטימי בין בני־הזוג, השיתוף שנוצר ביניהם במהלך השנים, הקשר בין האם וילדיה, כוחה של האישה־האם לכוון מהלכים שרצויים לה, והברית המתפתחת בין נשים. כל אלה, שהינם מאושרות התקיימותה של המשפחה, נפקד מקומם בתיעוד, ולמחברת לא עמדו המקורות להתייחס לכך. מכיוון שהתיעוד הינו כפי שהוא, מתקבלת תמונה חמורה של חיי המשפחה ושל האישה במסגרתה. אך האם זו אכן תואמת את המציאות? לא ברור אם יש לנו כיום הכלים המתודיים להרחיב בסוגיה זו, אך גם אם לאו, יש חשיבות לעצם המודעות לחסר.

לזכותו של הספר ייאמר שהוא לא נכתב מנקודת־מבט מתלהמת כהרבה כתבים פמיניסטיים כיום. הדגש מושם בנוכחותן או נפקדותן של נשים מהזיכרון ההיסטורי תוך כדי הבאת תעודות כלשונן.

אם מטרתה של המחברת הייתה להבהיר את האופי הירושלמי הייחודי ולהוסיף מבט על תפיסת האישה ביהדות, אזי היא הצליחה להגשימה. עם זה, כאמור, היה ראוי לבחון גם מי וכמה מנשות ירושלים אכן ראו בעלייה ובמגורים בירושלים מעין התעלות שבקדושה שבעטייה היו נכונות לשלם את המחיר הקיומי שגבתה העיר מנשותיה. כדבריה: "ייתכן כי ניתן להסביר את הכניעות הנשית האוניברסלית על רקע ידיעתן, כי שמורה להן יכולת להתעלות שאינה בת תחרות" (ע' 261). תחושת התעלות דומה אפיינה, כדברי המחברת, גם את הנשים החלוציות־הציוניות בנות היישוב החדש, שאף הן היו נכונות לחיי מחסור והקרבה על־מנת לקדש את המטרה. "זה היה הגשר המחבר בין בני היישוב הישן לבין בני היישוב החדש" (ע' 263). המחברת מביאה ללא ספק סימוכין לכך מהתיעוד המצוי בידיה, אלא שכאן אנו חוזרים לבעיה המתודולוגית המוכרת היטב מתחומי המחקר ההיסטורי: כיצד ניתן להתייחס לתיעוד מגמתי בשעה שאנו חסרים תיעוד אחר?

נוסף על הידע והניתוח העוסק בנשים, יש בספר גם העשרה משמעותית של הידע על ירושלים כעיר וכקהילה. מוסדות, ארגון, חינוך, יחסי עדות ואורחות חיים – כל אלה מובאים כחומר משלים ומרחיבים את היריעה, כשהראייה המגדרית מוסיפה להבנה של הסיפור השלם.

בשנים האחרונות נכתב רבות על ירושלים של המאה התשע־עשרה ושל תחילת המאה העשרים, אך כל הספרות העשירה והענפה הזאת לא נגעה כמעט בעניין המגדרי למרות התעודות המצויות. בא מחקר מצוין זה וגאל את הנושא. המחקר ותולדתו הספר ראויים לשבח מבחינת רוחב היריעה, היקף הדיון וההתמודדות עם בעיות שנאלמו עד כה. יש לראות בספר בבחינת אתחלתא דגאולה של נושא חשוב זה.

פנינה מורג-טלמון

האוניברסיטה העברית בירושלים